

Оксана ГОДОВАНСЬКА

САМОНАЗВИ УКРАЇНЦІВ В УСНОІСТОРИЧНИХ НАРАТИВАХ УЧИТЕЛІВ У 40–50-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Основними джерелами дослідження стали напівструктуровані інтерв'ю, записані автором з колишніми педагогами в селах Львівської та Тернопільської областей, а також письмові спогади та історико-краєзнавча література. Тема радянської повсякденності є однією з актуальних проблем у сучасній українській гуманітаристиці¹, проте на щоденність саме сільських вчителів увага дослідників в Україні спрямовується рідко. Загалом у міжнародній гуманітарній науці вже існує значна кількість напрацювань, що охоплюють проблемні аспекти змісту та формулювання поняття “повсякденності”, методологічних підходів, інструментарію в роботі з емпірикою щоденності². Наявність частково відмінних дефініцій “повсякдення” (“everyday life”) в різних ділянках гуманітаристики викликає певне занепокоєння щодо “розмитості” дослідницького поля. Але насправді це побоювання не цілком обґрунтоване – воно впливає радше із множинних проявів повсякденного життя і його міждисциплінарності. Достатньо точно й усеохопно суть щоденності розкрив, зокрема, видатний представник школи анналів Фернан Бродель: “Повсякденність – це та сторона життя, в яку ми опиняємося втягнутими, навіть не відаючи про це, – звичка або навіть рутинна, ці тисячі діянь, що починаються й завершуються немовби самі по собі, виконання яких не потребує нічиїх рішень і які відбуваються, щиро кажучи, майже не торкаючись нашої свідомості”³. Загальновідомим є той факт, що радянізація Галичини розпочалася восени 1939 р. і

¹ Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): кол. монографія: в 2 ч. / [Ю. П. Волосник та ін.; відп. ред. С. В. Кульчицький]. – Київ, 2010. – Ч. 1. – 445 с.; Ч. 2 – 382 с.; Повеєнна Україна: нариси соціальної історії (Друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): кол. монографія: у 3 ч.: [у 2 кн.] / [П. Бондарчук та ін.; відп. ред. В. Даниленко]. – Київ, 2010. – 351 с. (Серія монографічних видань “З історії повсякденного життя в Україні”).

² *Пушкарева Н.* Предмет и методы изучения повседневности / Н. Пушкарева // *Этнографическое обозрение*. – 2004. – № 1. – С. 3–19; *Орлов И.* Советская повседневность: исторический и социологический аспекты становления / И. Орлов. – Москва: Изд. дом Гос. Ун-та Высшей школы экономики, 2010. – 317 с.; *История повседневности: сб. науч. работ* / [отв. ред. М. М. Кром]. – Санкт-Петербург, 2003 (Серия “Источник. Историк. История”. Вып. 3); *The history of everyday life: reconstructing historical experiences and ways of life* / [edited by Alf Lüdtke; translated by William Templer]. – Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1995. – 315 p.; *Holmes M.* Gender and everyday life / Mary Holmes. – New York: Taylor & Francis, 2009. – 143 p.

³ *Бродель Ф.* Динамика капитализма. Лекция 1. Переосмысливая материальную и экономическую жизнь [Електронний ресурс] / Фернан Бродель. – Режим доступу: <http://philosophy1.narod.ru/www/html/library/misc/brodel/lekts1.htm>

продовжувалася після нацистської окупації. На захоплених у вересні 1939 р. територіях відразу почали втілювати політику *divide et impera*, яку протягом попереднього двадцятиліття в СРСР ефективно використовували як головний інструмент управління суспільною поведінкою. Комуністична влада була зацікавлена в якнайшвидшому і якнайширшому запровадженні в життя радянських зразків. Поступово встановлення нових порядків супроводжувалося невіддільним від них терором. Соцреалістичний фальш, що вчувався в заявах представників влади від самого початку, для більшості мешканців окупованих земель став очевидним обманом трохи згодом⁴.

Справжньою політичною метою радянського керівництва була швидка та повна інтеграція зайнятих територій, але зі збереженням позірної законності. Легітимація таких заходів розглядалася як один з істотних елементів впроваджуваної політики. Турбота про формальний бік анексії західноукраїнських земель (так само, як усіх репресій) була характерною рисою системи. Уніфікацію суспільного обличчя здобутих нових теренів СРСР мала прискорювати масова агітація. Спершу цим займалися політики, а потім їх підтримали рядові партійні діячі та комсомольці. Роль пропагандистського рупору відіграло також радянське радіо (як загальнодержавне, так і місцеве) та кіно⁵. Сил і фінансів на пропаганду в СРСР не шкодували. Були виділені значні кошти на відправлення кількох десятків “автокінопересувок” для обслуговування населення Західної України. Цивільні літаки перевезли майже 50 тонн агітаційних матеріалів: газет, плакатів, портретів вождів, фільмів. Повсюдно відбувалися покази фільмів і гастролі колективів пісні й танцю. Серед перших на завоювання нових територій вирушив вінницький хор імені Леонтовича, за ним подалися київські актори, приїздили і письменники. Першим, кому доручили таке відповідальне завдання, став голова Спілки письменників, драматург Олександр Корнійчук. Згодом до агітаторів долучилися Микола Бажан, Андрій Малишко, Натан Рибак, Анатолій Шиян⁶.

У процесі радянзації Західної України та в розвитку загальної освіти за радянським зразком окрема роль відводилася вчителям зі східних областей Української РСР та Російської РФСР. Ще в 1939–1941-х рр. керівництво активно залучало і галицьких українців до впровадження радянського ладу, та щойно вони виконали завдання влади, їх зміщували на менш представницькі посади, позбавляючи таким чином впливу на діяльність їхніх інституцій⁷.

Після звільнення від нацистської окупації в 1944 р. продовжується й завершується форсована радянська Західної України. У березні 1950 р. на західноукраїнських теренах працювали 49 553 вчителі, з них 17 791 (35,9 %) – з місцевого населення. Сукупно ж упродовж 1944–1950-х рр. лише до сільських місцевостей відправлено зі східних областей республіки майже 44 тис. педагогів⁸. Скерування такої великої кількості вчителів було об’єктивною необхідністю. У повоєнний час на цій території формувалася широка мережа загальноосвітніх шкіл, уживалися заходи з ліквідації неписьменності серед дорослих, що

⁴ Гнатюк О. Відвага і страх / [пер. з пол. М. Боянівської] / О. Гнатюк. – Київ, 2015. – С. 113, 115.

⁵ Там само. – С. 116–117.

⁶ Там само. – С. 174.

⁷ Там само. – С. 54.

⁸ Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція та сталінщина / О. С. Рубльов, А. Ю. Черченко. – Київ: Ін-т історії АН УРСР, 1990. – С. 46.

потребувало відповідного педагогічного ресурсу. Освітній сфері надавалось дуже важливе значення, вона повинна була виконувати насамперед виховну та пропагандистську функції. Масове залучення в Західній Україні керівних кадрів будь-якого рангу переважно із східних областей Української РСР підпорядковувалося політичній меті радянської країни. Визначальною рисою кадрової політики на західних землях, особливо в перші повоєнні десятиліття, була недовіра до місцевих працівників. Усі відповідальні пости обіймали приїжджі, а висуванців з місцевого населення рекомендували переважно на другорядні посади, перш за все в сільській та районній ланках. Як правило, уродженці Західної України ставали завідувачами сільських клубів і хат-читалень, сільських бібліотек, де становили 85–90 % усіх працівників⁹. Така ситуація склалася не тільки в культурно-освітній, а й у всіх інших сферах суспільно-політичного життя краю.

Доля ж скерованих на захід учителів склалася по-різному. Одні з них стали жертвами націоналістичного підпілля, інші, не витримавши нелегких умов праці, повернулися назад. Акти насилля, страх за життя, особливо в герметичних умовах сільської місцевості, призводили до масового повернення вчителів додому, на східні терени, а також до відмови від своєї педагогічної діяльності, дезертирства з місць роботи. Окрім того, чимало шкільних учителів потрапили під репресивний прес тієї ж радянської системи¹⁰.

Перед педагогами, як загалом перед усім радянським активом у західноукраїнських областях, ставилося ідеологічне завдання, в основі якого була “боротьба проти залишків українських буржуазних націоналістів”. Від приїжджих очікувалася політична активність, що виявлялася як у підготовці до виборів, організації зборів комсомольців, комуністичних святкуваннях, роботі клубів, так і у “тихій” діяльності інформатора¹¹. Тогочасні будні працівників загальноосвітніх навчальних закладів добре висвітлені в численній краєзнавчій літературі, авторами котрої були здебільшого уродженці тих сіл, які описуються. Як зазначає Роман Коритко, краєзнавець Львівщини та Франківщини, “крім навчально-виховної роботи у школі, вчителі змушені були виконувати різного роду ідеологічні доручення, бути агітаторами, виступати перед населенням з бесідами на політичні теми, читати доповіді та лекції. У шкільному архіві збереглися записи про громадські доручення окремих вчителів – член сільського лекторію, секретар жіночої ради села, агітаторка у ланці, редактор колгоспної стінгазети, комсорг школи, керівник сільського агітколективу. Учителі школи також виконували різні позакласні доручення”¹².

Наданий постаті педагога статус агітаційно-ідеологічного агента влади в побудові радянського суспільства, формуванні “радянської людини” в Галичині реалізовувався

⁹ Там само. – С. 46–47.

¹⁰ Детальніше про репресії щодо освітян див.: Освітня Черкащини – жертви радянського тотального режиму: документальне видання / [упоряд. В. В. Масненко; наук. ред. В. С. Романов, С. О. Шамара. – Черкаси, 2009. – 272 с.

¹¹ *Петренко О.* Три розповіді. Вчительки “зі сходу” та “бандерівський край” [Електронний ресурс] / О. Петренко. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/574-olena-petrenko-try-rozpovidi-vchytelky-zi-skhodu-ta-banderivskiy-krai>

¹² *Коритко Р.* Пуків – героїчне село Рогатинського Опілля / Р. Коритко. – Львів, 2009. – С. 596–597.

доволі успішно¹³. У цей процес були залучені спочатку вчителі з центральних і східних областей Української РСР та Російської РФСР, а згодом і місцеві, які також поступово вводились і в ієрархічні структури радянської держави.

У цьому контексті розглянемо вживання назв “східняки” та “вчителі зі сходу” у спогадах, записаних автором від колишніх учительок. Подібні автоніми принагідно використовуються майже в усіх усноісторичних оповідях. Принагідно варто підкреслити, що усноісторичні наративи – це зовсім не цікаво розказані історії чи “додатковий” аргумент, за допомогою якого можна підсилити свої висновки чи позицію. Це радше орієнтація на відтворення “голосів” та життєвих історій самих оповідачів. З огляду на це, фрагменти інтерв’ю пропонуються в оригінальному вигляді, без ретельного редагування тексту задля забезпечення його “читабельності” як друкованого документа. Важливим є саме персональне свідчення, що починаючи з другої половини ХХ ст. набуває пріоритетного значення у вивченні взаємодії людини й суспільства (особливо такого тоталітарного, яким було радянське), соціальних та історичних процесів у їх індивідуальному, суб’єктивному вимірі¹⁴.

Тож коли ми чуємо про “східняків”? У відповідь послухаймо голоси згаданих оповідачок: “...Вже коляда, вже то, то Бойко був директор, а він дуже, бо він мав зі сходу жінку, а східняки переважно проти релігії. І та Ніна Петрівна так уже ту коляду розганяла і всьо. Але не сказали по теперішній час (усміхається. – *О. Г.*). Вона була вчителька молодших класів. Вона в релігію не, не вірила, ні грама. На Різдво, на Великдень – тото була біда! Шоби діти не йшли на цвинтар. А де їх убережеш, як батька тягнуть, там коло церкви! А в нас ще палять вогонь на Великодні свята коло церкви. Ну такий був Панов, що він все приїздив і то воював проти релігії, бо він тоже був східняк ... напевне, що він з тих, що шукали бандерівців ... ну і він залишився тут. Він не розмовляв ані слова, роки тут жив, ні одного слова на українській мові не говорив. Все на російській. То він проти релігії, такий запеклий був. Ну, а там був агітпункт. Зібрав нас усіх вчителів в агітпункт і ми б йшли той вогонь розкидати. Був директор Витвицький, але, правда, Витвицький каже, то так, Іван Петрович, ідіть ви перші, почніть розкидати, а ми тоді підемо. Але не йшов! Ну, ви хочете, щоб нас тут люди вбили. Та й так було. Дуже трудно було працювати (зітхас. – *О. Г.*). Ше стенди по селу повно було: “Релігія – опіум народу”. Таке-то всьо вчителі мали писати. Люди так співчували, що то такі вимоги. Нема що казати, люди нічого не мали проти. Отак було”¹⁵.

У споминах сільських мешканців знаходимо фрагменти про новоприбулу інтелігенцію: “...Тут в селі приїхали зі Східної України, медсестри, вчителі. Фельдшер, що в нас була, розказувала: скінчили науку, посадили на поїзд, і ми ніхто не впирався, їхали в западну Україну”¹⁶.

¹³ *Петренко О.* Три розповіді... [Електронний ресурс]

¹⁴ *Грінченко Г.* Усна історія примусу до праці: метод, контексти, тексти / Г. Грінченко. – Харків, 2012. – С. 55.

¹⁵ Записано Оксаною Годованською від Хомин Катерини Юрківни (1936 р. н.), село Кам’ятка Сколівського району Львівської області в липні 2015 р.

¹⁶ Записано Оксаною Годованською від п. Марії, село Опака Дрогобицького району, Львівської області в жовтні 2014 р.

Назви “східняки”, “совети” трапляються й на сторінках мемуарів. Найбільше про “звичайну прозу життя” пише у своїх спогадах український радянський письменник Анатолій Дімаров, уродженець Полтавської області. Він певний час працював журналістом у газеті “Радянська Волинь”, а згодом редактором у Львівському книжково-журнальному видавництві. А. Дімаров згадує: “Взагалі серед місцевої інтелігенції тогочасної (йдеться про львівських інтелігентів, що отримали освіту ще до 1939 р. – *О. Г.*) важко було знайти хоч одну людину, яка б не знала дві-три іноземні мови, крім латині та старогрецької. На відміну від нас, східняків, словесний запас яких обмежувався лишень “дер тиш...” та “діфенстер”...”¹⁷. У цих самих мемуарах є описи вражень від побаченого на західноукраїнських теренах та порівняння їх зі східними: “Професорську колонію (один з невеликих кварталів у Львові, сьогодні основна вулиця цього району – вул. П. Ніщинського. – *О. Г.*) я вже бачив. Суцільні особняки в деревах фруктових, вулички чисті, акуратними плитами вимощені, ще й липи вздовж тротуарів, мов на параді. Затишно, чисто, наче в храмі. Вміли ж прокляті пани будуватись! Пам’ятаю, як я був вражений ще на Волині, побувавши в райцентрах. Жодної халупи обдертої! Навіть найскромніший будиночок світиться так, наче його щойно вимили, витерли та проти сонця й виставили. Європа! До якої ми злізлися із своїх райцентрів зачуханих учити, як жити в світі. Навіть тоді отакі крамольні думки приходили в голову. Я не ділився ними ні з ким, намагався пошвидше їх спекатись. З дитинства звик жити, оглядаючись”¹⁸.

І в усноісторичних наративах, і в деяких опублікованих спогадах можна зауважити використання назв “східняки”, “совети”, що ними означають людей, які прибули до Західної України із центральних і східних областей тодішньої УРСР та Російської РФСР у період радянзації нової території. Ймовірно, що такі назви були вжитку тільки серед “своїх” “місцевих”, у середовищі тих, кому довіряли, натомість публічно вони не фігурували й на офіційному рівні майже ніколи не озвучувалися. Це, однак, не означає, що про їхнє побутування офіційні органи влади не знали. Знали, і то добре. ЦК Компартії України змушений був визнати, що боротьба проти “буржуазно-націоналістичної ідеології” на території Західної України в перші повоєнні роки дуже часто проводилася невміло, мали місце адміністрування, грубість, неправильне ставлення до місцевих кадрів, штучне відокремлення “східняків” і “західняків”. Таке становище викликало спротив у місцевої інтелігенції, в т. ч. колишніх членів КПЗУ. У своєму виступі на нараді у Львівському міськкомі партії в серпні 1945 р. Богдан Дудикевич (український радянський партійний діяч, член КПЗУ. – *О. Г.*), зокрема, вказував: “У Львові існує поділ на “советів” та місцевих. Наше завдання змінити цей поділ на радянських та нерадянських людей ...”. Проте подолати цей штучний поділ у той час не вдалося¹⁹.

Перед тим, як з’ясувати ставлення оповідачів – авторів усних чи письмових спогадів – до використовуваних ними назв “східняки”, “совети”, звернемо увагу на один важливий момент. Текстуальний аналіз оповіді про історію життя колишніх учителів, зорієнтований на відтворення сенсу, який вони вкладають у свій конкретний життєвий досвід сьогодні, а також на вивчення тієї послідовності, в якій події

¹⁷ Дімаров А. Прожити й розповісти: повість про сімдесят літ / А. Дімаров. – Київ, 1998. – С. 13.

¹⁸ Дімаров А. Прожити й розповісти... – С. 16.

¹⁹ Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція та сталінщина. – С. 54.

розташовуються в оповіданні зараз, у теперішній час. Тут потрібно усвідомлювати структурні відмінності між тим, що було пережито людиною, й тим, що вона розповіла, а також розглядати оповідь як таку, що містить суто сьогоденні інтерпретації та оцінки інформатора²⁰. Схожі переваги і хиби притаманні его-документам. Пізніший досвід та нові знання нашаровуються на описувані події, викривлюють кут зору і впливають на оцінки, які втрачають ознаки самостійності, підпадають під вплив панівної думки чи нав'язаного гранд-нарративом погляду. Деталі та настрої, гострота бачення відформатовуються тим чи іншим стереотипом²¹.

Впадає у вічі, що сприймали “східняків” чи “совєтів” з амбівалентними почуттями. З одного боку, співчуття простим підневільним людям, що інколи з власної волі чи ідейних міркувань, а головним чином – із примусу, зі страху перед арештом, з відчуттям, що від них нічого не залежить, “були направлені” або “відряжені” радянизувати західні території УРСР. З іншого – мовні непорозуміння, недовіра до приїжджих, а інколи і страх бути покараним за дружбу зі “східняками” (оскільки значна частина місцевого населення так чи інакше належала до націоналістичного підпілля або з ним співпрацювала) створювали, безперечно, суттєву дистанцію між прибулими й місцевими мешканцями²².

Текстуальний аналіз схиляє до твердження, що відповідальність за (спів) участь місцевих сільських вчителів, наприклад, в антирелігійних практиках, що були невід’ємною складовою навчально-виховного процесу в радянський час, перекладалася на інших – “східняки, що переважно проти релігії”. Якраз приїжджих надіяли особливим завзяттям у виконанні педагогічних приписів і обов’язків, тим самим знімаючи з себе будь-яку відповідальність за аналогічну діяльність. Можливо, спостерігаємо свідоме чи радше несвідоме заміщення себе як діяльного суб’єкта на пасивний об’єкт – невольний у своїх рішеннях, дії якого були наперед визначені, детерміновані радянськими професійними рамками та герметичним сільським середовищем. У мемуарах тодішніх партійних діячів, опублікованих уже в незалежній Україні, помітними є переосмислення та критичні роздуми щодо ролі “східняків” у радянзації Західної України, при цьому визнається поділ між “східняками” і “місцевими”, в усякому разі – в перші повоєнні десятиліття.

Обговорювані тут назви, автоніми, поширені в західноукраїнських областях, безумовно, “культивувалися” комуністичною владою. Адже вони були наочним і яскравим втіленням політики *divide et impera*, що її впродовж усього існування СРСР ефективно застосовувала комуністична система як головний інструмент управління суспільною поведінкою. Тиражовані стереотипи, маніпуляції в стилі “природних союзників” і “залишків українських буржуазних націоналістів”, всеможливі поділи України – це те, що характеризує комуністичний лад УРСР і що частково відображено у відповідних усноісторичних нарративах.

²⁰ Грінченко Г. Усна історія примусу до праці... – С. 66.

²¹ Гнатюк О. Відвага і страх. – С. 62.

²² Петренко О. Буденність насилля: долі вчительок-східнячок у Західній Україні в післявоєнний період [Електронний ресурс] / О. Петренко. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/JournALL/gpu/gpu_2011_2/10.pdf